

KRIGENS FØLGER FOR CIVILSAMFUNDET

NORDSLESVIG I 1600-TALLET

■ CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN

I 1627 nåede krigen Løjt sogn nord for Aabenraa. På flugt nordpå for Wallensteins fremrykkende tropper drog kongens egne soldater hærgende gennem egnen. For nogle gik flugten over øen Barsø, hvad øboerne fik at mærke på højest ubehagelig vis. Blot én gård blev angivelig plyndret for ni senge med 30 lagener, ni hovedpuder, syv tapeter, fire gardiner, otte puder, nitten pudevår, to kister lærred, to tønder kød, tøj, hatte og sko, tinkander, ni kedler og gryder og andet til en samlet værdi af 550 mark. Også de andre gårde blev plyndret, og øens elleve gårdmænd mente, at de i alt havde lidt tab for 3.715 mark. Det er over 300 mark eller mere end 100 rigsdaler af hver gård, som i fredstid gav under ti rigsdaler om året i afgift til hertugen. Ingen på øen vides dog at være kommet alvorligt fysisk til skade. Det gjorde folk derimod i sognets fastlandsdel, da Wallensteins tropper nåede dertil. Jes Hansen i Løjt Kirkeby mistede ikke bare værdier for 400 mark, men hans søn, der havde sat sig til modværge, blev så hårdt såret, at han døde få dage senere. Jes Moos fra Stollig blev tvunget til at vise en kejserlig "krabat" (kroat) vej til Haderslev, og som tak fik han dødelige sår af soldaten. Mindst to andre i sognet blev dræbt ved sammenstød med tropperne og yderligere to invalideret.¹

Sådan oplevede bønder krigen, når tropper drog gennem deres egne eller besatte dem mere permanent i 1600-tallet. Det gjorde ingen særlig forskel, om tropperne var venner eller fjender. Tidens soldater var lejesoldater, for hvem bondebefolkningen først og fremmest var en kilde til mad og penge. At sådanne oplevelser var forfærdelige for lokalbefolkningen, er naturligvis indiskutabelt, værst, når der var tale om fysiske overgreb, men også mere generelt i form af materielle tab og mentale belastninger. Spørgsmålet er imidlertid, hvor meget det påvirkede selve samfundets måde at fungere på, dels på kort og dels på lang sigt.

Der findes en lang forskningsdiskussion om Trediveårskrigen's virkninger. Sidst i 1800-tallet mente tysk-nationale historikere, at Trediveårskrigen havde ansvaret for en tysk økonomisk og politisk deroute i forhold til Vesteuropa, som først blev overvundet med Tysklands samling. Opfattelsen vandt stor genklang,

¹ Jes M. Holdt: *Glimt af Løjt sogns historie*, Genner: Eget forlag 1976, s. 31ff.

om end der i faghistoriske kredse var røster, som mente, at nedgangen var sat ind før.² Det vigtigste bidrag leverede Günther Franz i 1940, hvor han udgav en systematisk undersøgelse af virkningerne i hele Tyskland, baseret på de talrige lokale enkeltstudier og et stort kildemateriale. Franz' bog kom siden i tre reviderede udgaver, sidst i 1979. Franz konkluderede, at virkningerne varierede stærkt fra område til område. I store dele af Nordvesttyskland og Alpelandene var befolkningen efter Franz' skøn uændret eller let øget ved krigens udgang i forhold til dens begyndelse, mens egne som Mecklenburg og Württemberg oplevede en befolkningsnedgang på to tredjedele eller mere. Sådanne regionale forskelle blev siden delvis udlignet ved befolkningsbevægelser, men ikke fuldt. Samlet vurderede Franz, at den tyske landbefolkning var faldet med 40 %, bybefolkningen 35 %.³

Franz' synspunkter har siden været omdiskuterede, ikke mindst fordi han var medlem af nazistpartiet og forbandt sine undersøgelser med en forestilling om et "sundt" tysk folk, som havde indhentet det tabte over århundredet 1650-1750. I 1966 anfægtede den tysk-amerikanske historiker S.H. Steinberg endda hele påstanden om nedgang i befolkningen. Der var kun tale om forflytninger, mente han.⁴ Dette synspunkt er dog blevet afvist af stort set alle andre. Nogle regionale skøn er nedjusteret i forhold til Franz, og en del forskere regner derfor "kun" med en befolkningsnedgang på 15-20 %, men de fleste regner stadig med en nedgang på en tredjedel.⁵ For nogle regioner har moderne vurderinger i øvrigt ført til højere tal end Franz'.⁶

Ifølge Franz havde krigen forskellige sociale og samfundsmæssige konsekvenser i Vest- og Østtyskland. I Vesttyskland genopstod den gamle samfundsorden med landsby- og gårdstruktur, ejer- og fæsteforhold, om end han kunne vise, at der en del steder var sket nogen omfordeling af jorden inden for bondestanden. Østpå kom krigen til afgørende at fremme overgangen til stordrift, hoveri og liv-

² Theodore K. Rabb: "The Effects of the Thirty Years' War on the German Economy", *The Journal of Modern History* 34, 1962, s. 40-51.

³ Günther Franz: *Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk*, 4. udgave, Stuttgart/New York: Gustav Fischer 1979, s. 5-63, samlede tal s. 59.

⁴ Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: „Einleitung: Die Nähe und Ferne des Dreißigjährigen Krieges“, i samme (red): *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 22-25; Wolfgang Behringer: "Von Krieg zu Krieg. Neue Perspektiven auf das Buch von Günther Franz "Der Dreißigjährige Krieg und das Deutsche Volk" (1940)", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 543-591.

⁵ Peter H. Wilson: *The Thirty Years War – Europe's Tragedy*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 2009, s. 786-95; G. Schormann: *Der dreißigjährige Krieg*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1985, s. 119f.

⁶ Erich Landsteiner og Andreas Weigel: "“Sonsten finden wir die Sachen sehr übel aufm Lande beschaffen...” Krieg und lokale Gesellschaft in Niederösterreich (1618-1621)", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 229-271 på s. 231f.

egenskab, til *Gutsherrschaft*, som det hed i tysk historiografi.⁷ En del senere forskere har dog stillet spørgsmålstegn ved, hvor meget bøndernes stilling blev forværret og stordriften øget, især for Bøhmen og Brandenburg.⁸ Omvendt er Franz' fortolkning støttet af studier af bl.a. Mecklenburg og Pommern, som viser, at *Gutsherrschaft* nok var på vej før krigen, men fik et voldsomt skub fremad af krigens ødelæggelser.⁹

Andre forskere har i lokale studier set på både kort- og langsigtede virkninger på økonomien. For et par flækker i Østrigs vindistrikter ses i første omgang en drastisk nedgang i vinproduktionen, men langsigtet nåede den ene flække tilbage på førkrigsproduktionen på en lille generation, mens den anden oplevede en betydelig varig tilbagegang.¹⁰ For en by som Göttingen betød årene sidst i 1620'erne et næsten fuldstændigt sammenbrud for en række økonomiske indikatorer som betaling af renter på lån og skatter til byen, indgåelse af privatøkonomiske kontrakter og produktionen af øl, så længe besættelse og krigshandlinger varede. I løbet af 1630'erne rettede alle dele sig, men ikke fuldt. Man kan altså tale om et umiddelbart sammenbrud og en langsigtet kontraktion.¹¹ Mere generelt går nye vurderinger på, at krigen langsigtet medførte en reduktion i det dyrkede areal og handelens omfang, en voldsom nedgang i priserne på jord og en kreditkrise. I løbet af et par årtier blev en del af dette dog overvundet. Blandt andet vurderes det, at kornproduktionen kom sig hurtigere end befolkningen, hvad der førte til lave kornpriser – til gavn for forbrugere og ulempe for producenter.¹²

For Danmarks vedkommende har der ikke været en tilsvarende omfattende diskussion af de langsigtede virkninger af 1600-tallets krige. Selve krigen har ganske vist været omtalt i megen lokalhistorie, og der findes en systematisk undersøgelse for Fyns vedkommende.¹³ I 1958 argumenterede Aksel Lassen for, at der havde fulgt en demografisk katastrofe i Karl Gustav-krigenes kølvand, og han

⁷ Franz: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 124-28.

⁸ Wilson: *The Thirty Years War*, s. 801.

⁹ Fr. Mager: *Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg*, Berlin: Akademie Verlag 1955, s. 137-42, 145, 150f; Meta Murjahn: "Die gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse des 17. Jahrhunderts im nördlichen Dominalbereich des Landes Stargard", *Mecklenburgische Jahrbücher*, 98, 1934, s. 1-100 på s. 55f, 87 og 93. Se i øvrigt diskussionen i Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift, godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2 bind, Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning 2003, bind 1, s. 592-606.

¹⁰ Landsteiner og Weigel: "„Sonsten finden wir“, s. 240-42.

¹¹ Norbert Winnige: "Wirtschaften im Dreißigjährigen Krieg: Das Beispiel Göttingen", i Benigna von Krusenstjern og Hans Medick: *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1999, s. 273-306.

¹² Wilson: *The Thirty Years War*, s. 795-806.

¹³ Aage Fasmer Blomberg: *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-60*, Odense: Odense Universitetsforlag 1973.

søgte at analysere, hvor ødelagt dele af Sønder- og Nørrejylland var.¹⁴ Hans hovedsynspunkt er gledet ind i de bredere fremstillinger, men uden større diskussion af hverken dets belæg eller implikationer.¹⁵

Her skal der gøres et forsøg på at undersøge, om 1600-tallets krige havde væsentlige konsekvenser for demografi, økonomi og socialstruktur i en særlig del af det danske monarki: Hertugdømmet Slesvig og primært dets nordlige del. Det første spørgsmål er, hvordan økonomien klarede de belastninger, hæres gennemmarch og besættelse medførte, så længe krigen varede. Fungerede det økonomiske system videre, eller brød det mere eller mindre sammen? De andre spørgsmål er kun aktuelle, hvis økonomien blev alvorligt forstyrret på kort sigt. Spørgsmålene er da, dels hvor længe det tog at komme på fode igen, dels om det skete nogenlunde i det gamle samfunds billede eller i et nyt.

Undersøgelsen dækker primært Haderslev, Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter i Nordslesvig. Haderslev amt var siden 1581 kongeligt, de tre andre dele af hertugen af Gottorps besiddelser. De slesvigske amter omfattede kun ejendomme, hvor kongen eller hertugen ikke bare havde en fyrstes, men også en godsejers ret, dvs. bønder, som enten var fæstere direkte under fyrsten eller selvejere, herunder de husmænd, der boede på disse bønders tofter.¹⁶ Valget af dette område har to grunde. For det første findes der herfra et kildemateriale, som kan belyse både de direkte omkostninger ved Kejserkrigen og sider af økonomien derefter. For det andet var den nordlige del af området sammen med det sydligste Nørrejylland ifølge Aksel Lassen den del af det danske rige, som blev hårdest ramt af Karl Gustav-krigene, og hvor der derfor er størst grund til at vente væsentlige følger. Det er dermed ikke de gennemsnitlige følger som undersøges, men snarere de maksimale for at tydeliggøre, om krigene overhovedet havde væsentlige strukturelle følger inden for det danske område, og i givet fald af hvilken karakter. Til sammenligning inddrages kort nogle godser, hvor vi omvendt ved, at der var store strukturelle forandringer, men hvor spørgsmålet er, om de skyldtes krige.

KRIGENE OG DERES PLAGER

For slesvigske bønder blev en lang fredsperiode brudt i 1627. Først hærgede og plyndrede kongens egne soldater på flugt nordpå, og i august rykkede Wallensteins tropper ind og blev i hertugdømmet som besættelsesmagt til marts 1629

¹⁴ Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus 1958.

¹⁵ Mette Dahl Hansen: *I pest, blodsot og andre smitsomme sygers tid: Epidemien 1659-60 i et komparativt perspektiv*, Auning: Landbohistorisk Selskab 2011, s. 20f.

¹⁶ Carsten Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder. Direkte krigsomkostninger og skattebyrder på slesvigske bønder 1625-1700", i Lars Bisgaard m.fl.: *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2006, s. 123-144, s. 124-26.

– altså omkring tyve måneder.¹⁷ Fra Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amt er der bevaret en række meget fyldige indberetninger til hertugen af Gottorp om omfanget af plyndringer, ødelæggelser og kontributioner fra efteråret 1627 til december 1628. Kildekritisk må man naturligvis rejse det forbehold, at folk kan have overdrevet tabene i håb om en skattenedsættelse. Indberetningerne er dog meget detaljerede og til dels dokumenterede, og der er meget klare og forklarlige strukturelle mønstre i de tab, der blev opgivet.¹⁸

Plyndring er en gammel følge af krig og én af de traditionelle måder, hvorpå sejrige tropper materielt fik noget ud af en krig – og holdt sig i live på en gennem-march i en tid med højst primitive forsyningslinjer. I 1627 synes de værste plyndringer faktisk foretaget af kongens egne flygtende tropper, men naturligvis forekom plyndringer fra kejserlige tropper også. I Ensted sogn oplyste herredsfoged Jes Thaysens enke Mette, at hun havde mistet tre hopper, fire heste, fire okser, tre tinkander, seks tinskåle, seks tintallerkner, to kobberkedler, 28 lagner og 26 læs korn.¹⁹ En bonde i Genner mistede fire heste, ti stykker kvæg, tyve får, tyve gæs, ti svin, ni vogne, sengeklæder og gangklæder for 401 mark og kobbertøj og jern-tøj for 109 mark.²⁰ Mængderne er usædvanlig store fra disse gårde, men billedet af, hvad der blev taget, er typisk – heste, som hæren altid havde brug for, korn, kvæg og andre dyr, som kunne fortæres, og det dyre indbo i form af metalvarer og tekstiler, som soldaterne søgte at slæbe med sig og siden afsætte, som de bedst kunne.

Plyndring kunne udarte til egentlig hærgning, hvor man ikke bare stjal, men ødelagde. På deres flugt nordpå brændte kongens tropper landsbyerne Årslev, Alslev, Mellerup og Nybøl sydvest for Aabenraa og en del gårde i flere nabobyer.²¹ Sådanne hærgninger kunne være et udtryk for en bevidst politik med det formål at ødelægge forsyningsmulighederne for den fjende, som fulgte efter, men også være en mere spontan destruktion. Under alle omstændigheder medfører ikke bare hærgning, men også plyndring langt større tab for den, det går ud over, end direkte gevinst for udøveren. Soldater slæbte af med dyner og lagner, som repræsenterede stort arbejde og opsparing for de tidligere ejere, men som ofte enten gik til på soldatens videre march eller blev solgt langt under værdien. Desuden var plyndring en slags bonusindtægt for soldater og officerer, som kom oven i de-

¹⁷ *Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske folk I-V*, København: C.A. Reitzel 1930-43, bind 3, s. 12-18.

¹⁸ RA, Hertugerne af Gottorp, 9, Sager vedrørende krigsbegivenhederne 1627-29, IV. 1-3, fortegnelse over tabene ved de fremmede troppers ophold 1628-29. Indberetningerne er analyseret i Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 128-33.

¹⁹ Lars N. Henningsen (red.): *Ensted sogns historie*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1987, s. 70.

²⁰ H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter: Bidrag til Nordslesvigsk Befolknings- og Kulturhistorie. Bd. 1: Øster Løgum*, Haderslev: Winds Bogforlag 1941-42, s. 75.

²¹ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 133.

res løn, og derfor ikke bidrog til at løse krigsherrens evige problem med at skaffe penge til sold.

Det var dog også gammel skik, at besættelsestropper krævede at blive forsynet af de besatte. Det blev perfektioneret til en grundlæggende finansieringsmodel for krigen af Wallenstein. Mod løfte om ikke at blive plyndret og ødelagt skulle det besatte område løbende levere penge, mad og andre forsyninger til hæren i form af en slags skat, såkaldt kontribution, som ikke bare skulle dække soldaternes forplejning, men i princippet også deres løn. Wallenstein brugte den eksisterende forvaltning til at opkræve disse tunge, løbende skatter til besættelsestropperne.²² Hvordan det fungerede, er der flere eksempler på i materialet fra de slesvigske amter. I Løgumkloster amt lå i perioden 1. december 1627 til 1. juli 1628 et kompagni, der talte lige godt 300 mand. Det svarer til en soldat pr. faktisk gård eller tre soldater pr. to helgårde (såkaldte "plove"). Amtet skulle hver uge yde 256 rigsdaler til befalingsmænd og kompagnikasse og 526 pund brød, 526 pund kød og 263 kander øl samt 182 rigsdaler kontant til de 263 menige soldater, alt i alt penge og proviant til en værdi af 590 rigsdaler pr. uge. I alt kostede disse gæster amtet 3 rigsdaler pr. helgård pr. uge. Det betyder, at man groft sagt skulle betale lige så meget til fjenden pr. måned, som man var vant til at betale til hertugen pr. år.²³

Ved nytår 1628-29 indsamlede gottorpske embedsmænd opgørelser over, hvad både plyndringer, hærgninger og kontributioner havde kostet bønderne i Aabenraa, Løgumkloster og Tønder amter. Ved de helt afbrændte gårde regnede man med tab på 500-1.000 rigsdaler pr. gård, som altså var, hvad man vurderede den samlede værdi af bygninger, korn, besætning og indbo til. I de sogne lige vest for Aabenraa, hvor mange gårde var brændt, var den gennemsnitlige skade over 600 rigsdaler pr. plov (skattemæssig helgård, den gennemsnitlige gård i området var mellem 0,5 og 0,7 plov). I sognene lige nord og syd for var det gennemsnitlige tab som følge af plyndring og kontributioner pr. plov omkring 250 rigsdaler, mens det i Aabenraa amts vestlige sogne og Løgumkloster amt var 120-160 rigsdaler, og derfra var niveauet yderligere faldende vestpå helt ned til 40-70 rigsdaler i den sydvestlige del af Tønder amt, der stort set ikke havde mærket plyndringer og knap tilstedeværelse af tropper, men kun betalt til dem.²⁴

EVNEN TIL AT KLARE DET

Plyndringer, ødelæggelser og kontributioner var de direkte omkostninger ved krigen. Mere indirekte var de omkostninger, der kom af, at landbrug ikke var i fuld drift under krigen, og at produktionsapparatet udhuledes ved tab af heste, kvæg, korn og redskaber – og af mennesker. Bønderne i Todsbøl ved Bolderslev sydvest

²² Schormann: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 85-91; M. Ritter: "Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift* 90, 1903, s. 193-249.

²³ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 129.

²⁴ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 129-33.

for Aabenraa meddelte under krigen, at ”vi har måttet lade det bedste og meste af vort land ligge upløjet og utilsået hen” som følge af, at de havde mistet heste og sædekorn.²⁵ De overdrev dog nok. Trods alle vanskeligheder lykkedes det de fleste bønder at holde landbruget nogenlunde i drift. Det sikreste bevis herfor er, at bønderne formåede at skaffe de store mængder af penge, korn, øl, kød og hø, som besættelsesmagten krævede. I Aabenraa amt klarede bønderne endda også at betale det meste af de sædvanlige afgifter til hertugen, mens krigen stod på.²⁶ I efteråret 1627 satte de også svin på olden i skovene, som de plejede i andre oldenår – til trods for, at én hær lige var draget igennem og en anden havde taget ophold på egnen. Der må altså stadig have været svin til stede. Selv fra de afbrændte landsbyer Årslev, Nybøl og Alslev havde halvdelen af bønderne svin på olden. Midt under krigen kunne amtmanden i Aabenraa også notere indtægter fra salg af både okser og korn.²⁷

I hvert fald nogle steder medførte krigen også dødsfald. Det er nævnt, at mindst fire bønder i Løjt sogn blev dræbt af tropperne. Værre var det, at nabosognet Øster Løgum blev ramt af en epidemi, som medførte, at dødeligheden 1628 var over 6 gange det gennemsnitlige for årene før og efter, mens andre sogne på Aabenraa-Tønder-egnen og på Als oplevede en dødelighed på 2-5 gange gennemsnittet.²⁸ Disse menneskers død var ud over den menneskelige tragedie også et tab af produktionskapacitet, men alvorlig mangel på hænder blev der tilsyneladende ikke. En del gårde blev ganske vist ledige, men der var folk klar til at tage over. I 1627 blev der betalt indfæstning af fem gårde og to huse i Aabenraa amt, hvilket var et ret normalt niveau, men antallet af indfæstninger steg til 19 i 1628 og hele 25 i 1629. At gårdene var attraktive, bevises af, at der stadig blev betalt pæne indfæstninger. 14-25 rigsdaler var normalt for gårde, og Peter Jepsen i Barsmarks søn Christen betalte endda 60 rigsdaler for at overtage den store Søndre Fogedgård i samme landsby. Det er ikke kæmpestore beløb, men viser dog, at der stadig var folk, der kunne og ville betale for at komme til gård. Det er dog påfaldende, at en række gårde i området lige vest for Aabenraa, som havde mærket både plyndring og epidemi, i 1628 blev fæstet bort for kun 4-5 rigsdaler hver.²⁹

Efter krigen fandt det sønderjyske landbrug meget hurtigt tilbage til vante måder at fungere på. Da fjenderne drog bort i sommeren 1629, var situationen angiveligt mørk mange steder. Fra Haderslev amt hed det, at 8 % af gårdene var nedbrændte og 33 % ribbet for alt.³⁰ Det skal nok tages med et vist forbehold, for det er ikke nærmere dokumenteret, men selv hvis det er rigtigt, formåede man at komme i gang igen hurtigt. Amtsregnskaberne viser, at bønderne hurtigt blev

²⁵ H.V. Gregersen og P.Kr. Iversen (red.): *Bjolderup sogns historie* I-II, Tønder: Eget forlag 1951-56, bd I, s. 53f.

²⁶ Porskrog Rasmussen: ”Bonden og krigens byrder”, s. 136.

²⁷ RA, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Aabenraa amt, Amtsregnskaber 1627-29.

²⁸ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 43-46.

²⁹ RA, Aabenraa amtsregnskaber 1627-29.

³⁰ *Sønderjyllands Historie*, bd. 3, s. 75.

i stand til at betale deres afgifter til hertug og konge. I Aabenraa amt var der restancer i 1629/30, men fra 1630/31 kunne bønderne ikke bare betale det løbende års afgifter, men også noget af restancerne fra krigsårene, som stort set var væk fra 1632. Fra Haderslev amt fik kongen meget små indtægter 1628-30, men allerede fra 1630/31 gav amtet indtægter som før krigen. Faktisk betalte bønderne ikke bare lige så meget til konge og hertug efter krigen som før. De betalte væsentlig mere. Før krigen havde der knap været opkrævet egentlig skat ud over de faste afgifter til konge eller hertug som godsherre. Efter krigen blev skatter en årlig foreteelse, typisk 10-15 rigsdaler pr. plov pr. år. Hertil kommer de omlægninger både kongen og hertugen af Gottorp gennemførte 1631-33. I de større amter blev næsten alt hoveri afløst, men til gengæld blev der krævet hoveriafløsning på typisk 10-12 rigsdaler pr. plov i de kongelige amter og 16 rigsdaler i de gottorpske. Alt i alt var det ekstra byrder på ca. 25 rigsdaler pr. helgård pr. år – eller typisk en skatte- og afgiftsforhøjelse på 150-200 %. De nye afgifter blev også betalt. Restanceproblemer kan knap spores i amtsregnskaber fra 1630'erne.³¹

Der er solide tegn på, at der trods krigsårenes tab og trods forøgede skatter og afgifter stadig var et blomstrende bondesamfund med ganske solid velstand mange steder. I 1632 døde den velhavende fæstebonde Mads Paulsen på Fladsten nord for Aabenraa. Året efter fæstede sønnen Jørgen Madsen gården. Han betalte 32 rigsdaler i indfæstning. Det er et ganske pænt beløb, men dog kun en fjerdedel af de 400 mark, Jørgen Madsen samtidig betalte sin bror for dennes part i bygninger, besætning og løsøre.³² For at betale de i alt knap 500 mark, lånte Jørgen Madsen 300 mark af sognepræsten, men allerede i 1636 betalte han lånet tilbage, og derpå begyndte han selv at låne penge ud. Frem til Torstenssonkrigen opbyggede Jørgen Madsen en udlånskapital på ca. 300 mark. En borger i Aabenraa lånte 100 mark, men resten var udlånt til bønder i nabolaget i portioner på 20-60 mark hver, efter alt at dømme ofte til indfæstning eller generationsskifte i øvrigt. På den måde var velstående bønder som Jørgen Madsen med til at få samfundet til at fungere. Jørgen Madsen tog renter af sine udlån, og til 1643 var der kun én debitor, der svigtede. Lånenes hovedstol blev dog kun undtagelsesvis betalt tilbage i perioden.³³ Det kunne pege på, at ikke alle var så driftige som Jørgen Madsen og så dygtige til at tjene penge og opbygge kapital.

I 1644 vendte krigen tilbage igen med plyndringer, ødelæggelser og kontributioner. Svenske tropper overskred grænsen ved nytårstid 1643-44 og blev i landet til sidst på året 1645. Endda var der i 1644 troppebevægelser, hvor én svensk hær først rømmede Hertugdømmerne, men kun for snart efter at blive afløst af en

³¹ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 134-138.

³² Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd, optegnelser fra Fladsten og Ørsted 1592-1809*, Kerteminde: Landbohistorisk Selskab 1994, s. 60f.

³³ Bjørn Poulsen: *Bondens penge: Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Odense: Landbohistorisk Selskab 1990, s. 129-134; Poulsen og Biehl Hansen: *Med egen hånd*, s. 60-68.

anden. Det var næppe nogen fordel. Efter krigen kom der indberetninger om tilstanden, som ligner dem, vi så efter Kejserkrigen, blot ikke så detaljerede. I Nørre Rangstrup herred i Haderslev amt var op mod halvdelen af gårdene angivelig brændt eller plyndret, og i amtets østlige del blev 22 % af bønderne vurderet til at være forarmede.³⁴

Denne krig fjernede endnu en stor del af den opsparede velstand, og meget tyder på, at vilkårene for folk var barskere efter krigen end før. Men stadig fungerede bondesamfundet videre. Bare et par år efter krigen var der kun ganske få ødegårde i amterne, og bønderne betalte stort set de afgifter, som hertug, konge eller godsejere krævede. I Aabenraa amt kunne amtsadministrationen selv i krigsårene sende 70 % af det sædvanlige beløb videre til hertugen, og allerede fra 1646 var økonomien stort set normal. I Haderslev amt tog det noget længere at få indtægterne op, og her måtte man leve med mere varige restanceproblemer, men selv her kom 90-95 % af den nominelle indtægt ind tre år efter krigen.³⁵

Jørgen Madsens regnskabsbog fra Fladsten efterlader indtrykket af en økonomi, der stadig fungerede, men var presset. To debitorer holdt i 1645 op med at betale renter af deres lån. Det lykkedes senere Jørgen Madsen at få godt en tredjedel af de skyldige beløb hjem, men resten måtte afskrives. Mellem 1645 og 1656 betalte de øvrige debitorer renter, men adskillige gange i form af gæs eller andre naturalier, og Jørgen Madsen gav kun to nye lån.³⁶ En halv snes kilometer længere mod nord kunne en anden bonde, Hans Jessen i Diernæs, derimod genoptage sin långivning fra 1647, og han udlånte nye beløb hvert eneste år frem til 1656. Lånerne var som hos Jørgen Madsen naboer i landsbyen eller bønder i nabobyerne. Adskillige af dem gik til Hans Jessen flere gange. Det kunne pege på, at de havde svært ved at dække alle udgifter af de løbende indtægter, men omvendt må Hans Jessen både haft penge at låne ud af og tro på, at de kunne komme ind igen. Alene i Gram herred kendes flere andre aktive pengeudlånere i årene mellem Torstenssonkrigen og Karl Gustav-krigene.³⁷ Længere vestpå udlånte Peter Brorsen i Nørre Vollum i Brede sogn i årene 1651-57 penge mod rente til folk i nabolaget, dog generelt som kortfristede lån.³⁸

Set under ét klarede det slesvigske landbrugssamfund to krige imponerende. Hærenes udskrivninger betød et vældigt dyk i den opsparede velstand, men det truede ikke den økonomiske infrastruktur. Produktionen blev opretholdt, og selv det landlige kreditmarked overlevede. Hvor man lokalt blev ramt af ødelæggelser

³⁴ *Sønderjyllands Historie*, bd. 3 s. 76.

³⁵ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 16-40.

³⁶ Poulsen: *Bondens Penge*, s. 132; Poulsen og Biehl Hansen: *Med egen hånd*, s. 65-68.

³⁷ LAÅ, Retsbetjentarkiver, Gram herred, tingbog 1657-61 og 1667-70: tingbog 1657-61, fol. 18-19 (Hans Jessen); Carsten Porskrog Rasmussen: "Gæld i Gram herred. Lån, kredit og pengeøkonomi i det nordlige Sønderjylland før og efter katastrofen 1657-60", *Historisk Tidsskrift* 110, 2010, s. 77-116, s. 85-91.

³⁸ Poulsen: *Bondens penge*, s. 146-156.

eller dødsfald, blev det overvundet, fordi der var reserver andre steder i bondesamfundet – af folk, som kunne springe til, og af penge, korn og kvæg, som kunne leveres på kredit. Så vidt klarede det slesvigske landbosamfund faktisk de første krigsperioder bedre end Niederösterreich eller Göttingen.

KATASTROFEN

1657 drog Karl Gustavs krigsvante tropper op gennem Slesvig på deres vej, der skulle føre dem videre over bælteerne. En del tropper holdt dog Hertugdømmerne besat. Ved freden i Roskilde i februar 1658 blev det fastsat, at de svenske tropper måtte blive stående i Slesvig-Holsten og Jylland til juli 1658 og fortsat skulle forsværes af landet. Da den periode udløb, valgte Karl Gustav i stedet at genoptage krigen og angribe Sjælland. Det fik til gengæld Danmarks allierede til at sende en hær på 30.000 mand under kurfyrsten af Brandenburg. Den forjog svenskerne fra Hertugdømmerne og gik så i kvarter her og i Nørrejylland, hvor den forblev til sommeren 1659. For beboerne i de kongelige amter i Slesvig-Holsten og i Nørrejylland betød det, at den tredje besættelse på godt 30 år gled direkte over i den fjerde, og at de var i fremmede troppers vold i mere end to år. Gottorp var allieret med Sverige, så beboerne i de gottorpske amter mærkede først besættelse fra september 1658.³⁹

Svenskerne udskrev de sædvanlige kontributioner af en befolkning, der allerede havde måttet føde fremmede hære i tre-og-et-halvt år af de sidste tredive. Men værre blev det, da svenskerne afløstes af de allierede, dels fordi der næppe var så meget tilbage efter et års besættelse, dels fordi hæren var så stor. Netop fra 1658-59 har vi de allermest voldsomme beretninger om overgreb på civilbefolkningen, og ikke mindst fra Haderslev amt, hvor tropperne burde være allierede. Præsten i Hygum skrev for året 1660: "IN NOMINE JESU – i Jesu navn, O, hellige Treenighed, du ved, hvad for et år vi just har gennemlevet, i sandhed fyldt med tårer, elendighed, smerte og prøvelse. Ved din godhed er vi udfriet af det, der var værre end helvede, af fjendens hånd og al slags modgang. Af syndfloden er vi skyllet i land som Noah... Alt går undergang i møde, verden ældes, gudløshed vælder frem ..."⁴⁰ Der er beretninger om præster, der blev overfaldet, mishandlet og dræbt.⁴¹ En polsk soldat fortæller, hvordan tropperne plyndrede rundt om i landet, og han hævder, at de hjemførte så mange dyr, at en okse i polakkernes lejr kunne købes for en rigsdaler og to mark – en uendelig lille del af værdien. Til gengæld fortæller han, at lokalbefolkningen sendte deres kvinder til polakkernes lejr for at tigge mad – hvad man næppe gjorde, hvis der ikke var tale om dybeste nød.⁴²

³⁹ *Sønderjyllands Historie*, III, s. 26-37; Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 93-98.

⁴⁰ Efter Lassen: *Skæbneåret*, s. 13.

⁴¹ Aksel Lassen: *1659 Da landet blev øde*, København 1965, s. 9f.

⁴² Lassen: *1659 Da landet blev øde*, s. 28-30.

Ud over disse malende beretninger er der nogle sikre tegn på, at tingene var langt værre end under tidligere besættelser. Haderslev amt gav normale indtægter i 1657, men 1658-60 kom der stort set ingen penge i amtskassen overhovedet, og det samme gælder Aabenraa amt 1658-62.⁴³ Forskellige kilder fra bønder, der lånte penge ud, viser et fuldstændigt stop for nyudlån under hele krigen og konsekvent misligholdelse af næsten alle lån.⁴⁴

I store dele af Haderslev amt flygtede beboerne fra deres landsbyer mod Haderslev, Ribe og Kolding.⁴⁵ Denne flugt er et nyt fænomen i forhold til de tidligere krige, og den er et meget alvorligt katastrofetejn. Det var ikke en flugt til egentlig sikkerhed. Ribe og Kolding var også besat af fjenden. Forklaringen er formentlig, at landet reelt ikke kunne føde så stor en hær efter allerede at have været besat så længe. Besættelsestropperne har i deres jagt på føde ribbet bønderne for det sidste korn og kvæg – og utvivlsomt udøvet massiv vold på jagt efter det. Den polske soldat Jan Pasek beretter om, hvordan kontributionerne blev skruet i vejret. Anden måned krævedes 20 rigsdaler, tredje måned endnu mere. Det blev overladt til kompagnierne at få pengene ind, og enhver pressede efter evne – selv holdt han dog angivelig igen.⁴⁶ Byerne har lokket med et desperat håb om mad og en forventning om lidt mindre lovløse tilstande et sted, hvor tropperne var under strengere kommando. Under alle omstændigheder var denne flugt fra land til by både udtryk for en katastrofe og i sig selv med til at gøre den værre, for den betød et fuldstændigt sammenbrud for landbruget, når jorden slet ikke blev dyrket.

Oven i dette kom endnu en ulykke. En epidemi begyndte at brede sig. Hvilken sygdom – eller sygdomme – der var tale om, kan ikke afgøres med sikkerhed, og det er heller ikke klart, om tropperne havde epidemien med, eller den slog ned på anden vis, men dødeligheden var frygtindgydende høj de værst ramte steder. Kirkebogen fra Sønder Hygum sogn øst for Ribe viser en dødelighed på 30 gange det normale, og i en del andre sogne mellem Haderslev, Ribe og Aabenraa var dødstallet mere end ti gange så højt som normalt.⁴⁷ Aksel Lassen har ved en kombination af kilder argumenteret for, at området mellem Ribe og Haderslev var hårdest ramt med en dødelighed på over 67 % af den samlede befolkning, mens dødeligheden var noget lavere men stadig høj i områderne syd herfor og ned til Aabenraa og Tønder.⁴⁸ Lassens talmæssige skøn må betragtes som meget usikkert, men det geografiske hovedmønster synes rigtigt.

⁴³ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 139f.

⁴⁴ Porskrog Rasmussen: "Gæld i Gram herred", s. 100-108.

⁴⁵ Lassen: *Skæbneåret*, s. 9-15 m.fl.; Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 98-101; *Vonsild kirkebog 1659-1708*, udg. af Hans H. Worsøe, København: Landbohistorisk Selskab 1982, s. XI og 65f m.fl.

⁴⁶ Gengivet i Lassen: *Skæbneåret*, s. 80f.

⁴⁷ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 51-60 og 135.

⁴⁸ Lassen: *Skæbneåret*, s. 16-30.

Efter krigen var situationen yderst alvorlig. På det halve Søgård gods sydvest for Aabenraa var 30 af 56 plove ifølge ejeren Hans Ahlefeldt "øde og afbrændt".⁴⁹ Af Trøjborgs 145 gårde på egnen nord for Tønder stod 31 øde i 1660, de fleste udtrykkeligt fordi bonden var død.⁵⁰ Værst var det uden tvivl i Haderslev amt. Allerede i efteråret 1660 begyndte kongen at kræve skat ind, og regnskaber er bevaret fra fem af amtets syv herreder. Specielt fra Haderslev herred er oplysningerne gode. Her var der kun 55 % af det antal gårdmænd og husmænd, der havde været i 1639/40. Situationen var tilsvarende i Nørre Rangstrup herred sydvest for byen. Længere mod nord var det værre. I Frøs og Kalvslund herreder nordøst for Ribe var der i 1660 kun hhv. 22 % og 24 % af det antal gårdmænd og husmænd, der havde været før krigen, og i Tyrstrup herred mellem Haderslev og Kolding kun endda 12 %.⁵¹ Alt peger på, at det så lige så slemt ud i Gram herred, hvorfra vi imidlertid ikke har nogen skatteliste fra 1660.

Et mere samlet billede kan fås fra 1662, hvor der i skattemisterne kun nævnes 1.400 bønder og husmænd eller ca. 46 % af det antal, der havde været en snes år før. Det faktiske tal var noget, men ikke meget, højere. Billedet var dog geografisk uhyre skævt, som det fremgår af figur 1. Langs Kongeåen var under en fjerdedel af alle gårde og huse med sikkerhed beboet, og over hele Midtlandet og det meste af Haderslev og Tyrstrup herreder i øst var det under halvdelen. I Nørre Rangstrup herred i amtets sydligste del var situationen bedre, men stadig alvorlig. Derimod var andelen af øde gårde og huse moderat i Hviding herred syd for Ribe og på halvøerne i Lillebælt i øst.⁵² Aksel Lassen nåede i øvrigt frem til, at situationen var lige så slem på egnen mellem Kolding, Bramming, Vejle og Grindsted.⁵³ Omfanget af ødegods svarer til situationen i Mark Brandenburg omkring

⁴⁹ Poul Andersen: *Graasten – et slot og et sogn*, Graasten: Historisk Forening for Graasten By og Egn 1986, s. 28.

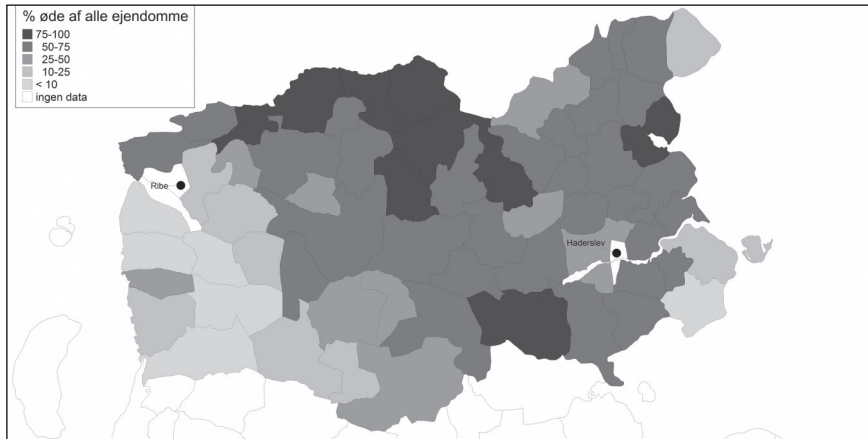
⁵⁰ Lassen: *Skæbneåret*, s. 55f.

⁵¹ RA, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslev amt, kontributionsregnskaber 1660-65: kontributionsregnskaber 1660. Naturligvis kan der have været bønder, der ikke betalte skat, men regnskabet synes meget grundigt at have registreret alle, og de fleste betalte bittesmå beløb. I Haderslev herred, hvor kilden medtager fritagne og forarmede, synes kun 12 tilstedeværende bønder at være sluppet for at betale.

⁵² RA, slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1639/40; Haderslev amt, jordebøger 1662/63, 1664/65 og 1672; Haderslev amt, kontributionsregnskaber 1660-65. Opgørelsen for 1662 bygger på kontributionsregnskabet fra årets første måneder. Dette dækker ikke Gram herred, hvor der er benyttet tal fra kontributionsregnskabet primo 1663, så her kan situationen have været endnu værre i foråret 1662. Tallene er sammenlignet med dem, man finder i jordebogen fra 1662/63 som er benyttet af Lassen i *Skæbneåret 1659*, s. 74-77. Rent bortset fra, at Lassens opgørelse af jordebogen er behæftet med flere fejl, er det helt sikkert, at jordebogens tal er for lave, da skattemisternes tal er markant højere i en lang række sogne, skønt jordebogen først er fra 1663. Heller ikke skattemisterne er dog ufejlbarlige, og i fire sogne har jordebogen faktisk højere tal end skattemisterne primo 1663. Konklusionen må være, at skattemisten generelt var langt længere fremme med at ajourføre den faktiske situation, men ikke fik alt med alle steder.

⁵³ Lassen: *Skæbneåret*, s. 55-68.

1648, hvor ødeprocenten gennemsnitlig også synes at have ligget på omkring 50, men det er dog ikke så slemt som Mecklenburg, hvor man regner med en andel af øde gårde og huse på måske 60-70 %, ja helt op til 80-100 % i de værst ramte områder, endnu et par år efter krigen.⁵⁴

Figur 1: Andel af gårde og huse i Haderslev amt, som var øde 1662, set på sogne-niveau

Under de to første besættelser havde ødelæggelser og omkostninger været så begrænsede i tid og rum, at det samlede landbosamfund ret hurtigt var kommet på fode igen og havde kunnet lukke hullerne. 1657-60 betød derimod et fuldstændigt sammenbrud for store dele af Haderslev amt og væsentlig kraftigere forstyrrelser end før i de andre amter. Forklaringerne er, at der var tale om tredje besættelsesperiode, så reserverne var færre, at den samlede besættelsesperiode var længere, at den allierede hær var så stor, og endelig at så voldsom en epidemi bredte sig. Epidemien må i hvert fald til dels også skrives på krigens konto. Selv hvis det ikke var de fremmede tropper, som medførte og spredte epidemien, hvad der stadig er sandsynligt, peger alt på, at krigstilstanden var skyld i, at den blev så voldsom. Besættelsen medførte, at folkeskarer bevægede sig rundt og stimlede sammen på en måde, der væsentlig øgede smittefaren.⁵⁵

GENOPBYGNINGEN

Første forudsætning for, at landbruget kom i gang igen, var, at der var folk på gårdene. En del af det tomrum, der var opstået, blev hurtigt fyldt, som det var sket under og efter tidligere krige.⁵⁶ På Barsø var ikke mindre end seks af elleve fæste-

⁵⁴ Franz: *Der Dreißigjährige Krieg*, s. 19-21, 25-27.

⁵⁵ Dahl Hansen: *I pest, blodsot*, s. 98-101.

⁵⁶ Genopbygningen er tidligere analyseret af Lassen i *Skæbneåret*, s. 99-114. Ikke alle benyttede kilder er dog lige gode.

re døde under krigen, men alle gårde fik nye fæstere i 1661-62, hvis det ikke var sket allerede under krigen, men først blev bragt formelt i orden bagefter. Gården blev i reglen i familien. I fire tilfælde trådte en søn til, i et femte overtog enken fæstet, og få år senere giftede hun sig med en ny mand. Kun én gård blev overtaget af en ny fæster uden kendt familieforbindelse til den forrige.⁵⁷

Det gik på samme måde i Genner i Øster Løgum sogn. Mindst 17 gårdmænd (halvdelen af alle) var døde under eller lige efter krigen, men på syv af sytten gårde tog en søn over, to blev overtaget af en datter og svigersøn, og fire enker giftede sig med en ny mand og fortsatte driften. Kun fire gårde gled således ud af slægtens eje, og kun to stod øde i længere tid.⁵⁸ Der var de fleste steder stadig en reserve af sønner og ugifte karle, der sprang til, når lejlighed bød sig. I Øster Løgum sogn, hvor mere end hver fjerde indbygger var død i 1659-60, blev der i de næste ti år viet 63 par mod 35 i 1640'erne og 41 i 1650'erne.⁵⁹ De unge folk, som havde overlevet, havde chancer for at komme til en gård, og derfor kunne de gifte sig i en yngre alder end ellers almindeligt. Her var der stadig folk nok til, at de fleste gårde kunne få en husbond og madmor, men vi må regne med, at der er blevet mangel på karle og piger, så husstandene er blevet mindre. Stort set klarede lokalsamfundet selv at levere de nye bønder. 69 % af alle, der blev viet i Øster Løgum sogn i årene 1661-80, var født i sognet, og yderligere 17 % var fra nabosognene. Af de sidste 14 % kom godt halvdelen fra det øvrige Nordslesvig, men der var også enkelte tilvandrere fra Sydslesvig, Nørrejylland og Øerne.⁶⁰

De overlevende fyldte dog ikke alle huller ud, og slet ikke i Haderslev amt. Kongen søgte på alle måder at presse eller lokke folk til. I 1660 gav en kongelig forordning arvinger og kreditorer til tidligere besiddere af øde gårde i Haderslev amt fire uger til at melde deres krav. Noget ulogisk blev forordningen gentaget i august 1661, men med kortere varsel. Ved den lejlighed meldte fire bønder sig i Gram herred og lovede at overtage øde gårde.⁶¹ Myndighederne prøvede også med tvang. Fra Haderslev amt forlyder det, at to fattige mænd i 1665 sad fængslede, til de hver påtog sig at overtage en ødegård, hvad amtmanden ikke benægtede.⁶² I Aabenraa amt satte amtmanden ligeledes nogle unge, ugifte mænd i arrest sammen med forældre og venner. Det hjalp dog ikke. Da de kom ud, vægrede de sig "desto halstarrigere".⁶³

⁵⁷ Jes M. Holdt: *Gårde og slægter i Løjt sogn*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1982, s. 315, 319, 322, 325, 338 og 340.

⁵⁸ Opgjort ud fra Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 232-267.

⁵⁹ Se Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 131.

⁶⁰ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 131.

⁶¹ LAÅ, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 48 og 50.

⁶² *Sønderjyllands Historie*, III, s. 268f.

⁶³ Fr. Mager: *Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. 1-2*, Breslau: Ferdinand Hirt 1930, bd 1, s. 477ff.

Tvungen vidner om, at det ikke var enhver arbejdsdygtig mand, der uden videre var klar til at overtage en gård. Af de godt 1.000 afgiftsbetalere, der nævnes i Haderslev amts jordebog fra 1662/63, var mellem 135 og 190 husmænd, og nogle af dem fandtes endda i egne, hvor mange gårde stod øde. I Fole sogn var halvdelen af de 14 beboere, jordebogen registrerer, husmænd.⁶⁴ Skønt amtet var fuldt af øde gårde, var en række personer altså fortsat som husmænd. Det ændrede sig ikke i de følgende år. Tvært imod voksede antallet af husmænd hurtigere end antallet af gårdmænd, så man i 1664/65 havde samme husmandsandel som før krigen, samtidig med at halvdelen af gårdene var øde.⁶⁵ Det må enten være folk, som selv fandt det mere overkommeligt at leve af daglejerarbejde end at skulle få en gård i drift og betale skatter og afgifter af den, eller folk, der forgæves havde forsøgt at få en ødegård i drift og måttet give op. Det krævede nemlig ikke bare mod og kræfter, men også kapital, som var næsten umulig at skaffe.

Kongen tilbød to, tre eller oftest fire års afgiftsfrihed for folk, der overtog øde gårde i Haderslev amt, og hertugen af Gottorp gjorde det samme i sine amter.⁶⁶ Sammen med udsigten til at blive gårdmand trak det efterhånden folk til fra områder, hvor folketallet ikke var faldet på samme måde. Folk kom både fra syd og nord. En del tilflyttere til Haderslev amt kom fra Tønder-Nibøl-egnen, der stort set var gået fri af epidemien.⁶⁷ I Anslæt kom én ny fæster fra Stapelholm i Sydslesvig, en anden fra Neumünster i Holsten.⁶⁸ Endnu flere synes at være kommet fra Nørrejylland. På Gram gods, der lå som en enklave midt i amtet, kom der i 1665-66 mindst 29 personer udefra, hvoraf 16 var nørrejyder. I Vonsild sogn kender man fødestedet for 81 personer, der boede i sognet 1685 og var født før krigen. Af dem var ti født i Vonsild sogn, 24 fra den nære omegn, 18 fra resten af Sønderjylland, især vestkysten fra Brøns til Nibøl, to fra Øerne og 27 fra Nørrejylland.⁶⁹ Her var tilflytterne i klart overtal – de fleste var endda kommet ganske langt borte fra.

Det meste af tomrummet i Haderslev amt fyldtes ud i løbet af 1660'erne. 1661/62 registreres 178 indfæstninger, året efter ikke færre end 472, og de tre følgende år mellem 95 og 162.⁷⁰ Skattelister fra begyndelsen af 1664 viser, at der nu var godt 1.700 skatteydere i amtet eller godt halvt så mange, som der havde været gård- og husmænd i alt i amtet før krigen, og hertil kommer ca. 300 skattefritagne.⁷¹ Nu var ca. 60 % af brugene besat. I 1670 har vi kun tal for gårdene,

⁶⁴ RA, Haderslev amt, jordebog 1662/63.

⁶⁵ RA, Haderslev amt, jordebog 1664/65.

⁶⁶ *Sønderjyllands Historie*, bd. III, s. 267f.

⁶⁷ LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-70, fol. 70-72.

⁶⁸ Bodil Clausen: *Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 1997, s. 35-49 og 278-290.

⁶⁹ Lassen: *Skæbneåret*, s. 107.

⁷⁰ Lassen: *Skæbneåret*, s. 103.

⁷¹ RA, Haderslev amt, kontributionsregnskab 1664.

hvoraf 77 % nu var besat.⁷² Endnu i 1687 var der dog stadig 368 øde steder af i alt 3.205.⁷³

Der var dog store forskelle fra egn til egn inden for amtet. I 1670 var så godt som alle gårde besat i de frugtbare herreder mod øst, Haderslev og Tyrstrup, og i Hviding herred mod vest, mens der stadig var mange ødegårde i Midtlandet. Hviding herred havde klaret krigen bedre end resten af amtet, men det havde Tyrstrup herred ikke. Når genopbygningen var længere fremme her end i Midtlandet, skyldes det, at den gode jord trak folk til. I Øster Løgum sogn lige syd for Haderslev amt var dødeligheden jævnt fordelt over sognets byer, men i 1665 var kun to af 29 gårde i Genner på den gode jord øde, mens det stadig var omkring halvdelen af de 60 gårde i den magrere vestlige del af sognet.⁷⁴

Den geografiske skævhed i genopbygningen betød, at der for en tid skete en strukturel forskydning i landbruget. Formelt blev den imidlertid ikke anerkendt, og principielt blev landbosamfundet genopbygget i det gamle billede. Udgangspunktet var konsekvent de gårde og huse, der havde været før, med alle deres forpligtelser og rettigheder. Overlevende beholdt principielt den gård, de havde haft, og det samme gjaldt arvinger eller kreditorer, der tog over. Det kan man måske nok forstå, da det handlede om at holde fast på mest muligt af det bestående juridiske og økonomiske system. Men også nybyggere rykkede normalt ind på en specifik gård med specifikke rettigheder, selv når der var flere ødegårde i byen, så der havde været rig mulighed for at ændre strukturerne.⁷⁵

Dette gælder ikke kun den overflade, som jordebogens lister over ottingtal og afgiftsforpligtelser udgør. Fra en række landsbyer i Tyrstrup herred er der bevaret detaljerede markkort fra begyndelsen af 1700-tallet. Med udgangspunkt i dem har Wolfgang Prange kunnet rekonstruere byernes middelalderlige bolstruktur. Det kan kun lade sig gøre, fordi agrene endnu omkring 1710 rent faktisk stadig afspejlede denne. Prange fandt mindre afvigelser, og de kan være en følge af krigens forstyrrelser, men lige så godt gå langt tilbage.⁷⁶ De overlevendes hukkommelse og systemer i agerrækkefølge har gjort, at man kunne vende tilbage til den gamle tilstand.

Genopbygningen med udgangspunkt i de gamle gårdparter kan iagttages selv i landsbyer, hvor det gik meget langsomt. I Rugbjerg i Øster Løgum sogn var der før krigen 14 gårdparter af forskellig størrelse. Heraf var der kun fire, hvor bon-

⁷² *Sønderjyllands Historie* bd. III, s. 267 (frisedler) og 269 (ødegårde).

⁷³ Lassen: *Skæbneåret*, s. 100-102.

⁷⁴ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 81-83 samt egen opgørelse ud fra hans ejerlister s. 151-270.

⁷⁵ Det fremgår både af formuleringerne ved indfæstningen og ved en sammenligning af jordebøger før og efter, se RA, Haderslev amt, regnskaber 1661-65 og jordebog 1639/40 sammenlignet med jordebog 1664/65.

⁷⁶ Wolfgang Prange: "Otting und Bol in der Tyrstrupharde", *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*, 1979, s. 49-143, s. 60-111.

den overlevede, eller andre familiemedlemmer tog over. Yderligere to gårde blev bortfæstet omkring 1680, fire i 1700-tallets første årti, én i 1732, én omkring 1750 og én så sent som i 1769. Bortset fra en enkelt gård, som til sidst officielt blev fordelt mellem et par naboer, er billedet, at man over den mere end 100 år lange proces fastholdt de oprindelige gårdparter med de ottingtal og rettigheder, de i sin tid havde haft.⁷⁷

Kun enkelte steder i amterne var forandringerne mere gennemgribende. Det mest markante eksempel er fra Aabenraaegnen, hvor amtmand Henrik Brockdorff i 1661-65 dels fik overladt de øde fæstegårde i byerne Rise og Søst, dels opkøbte selvejerrettigheder i andre gårde i de to byer, så han heraf kunne danne én stor gård, Risegård.⁷⁸ I mindre omfang kendes noget lignende enkelte andre steder, men det er små undtagelser fra reglen om, at amternes landsbysamfund genopbyggedes i det gamle billede – uanset hvor længe det måtte tage.

Derimod var der store strukturelle forandringer på de adelige godser, især i sydøst. Her foregik der en massiv nedlæggelse af bondegårde og oprettelse og udvidelse af hovedgårde fra det 16. til det 18. århundrede. Noget kan kobles til krigene. På godset Gereby i den nordlige halvdel af halvøen Svans var situationen ganske fortvivlende efter Karl Gustav-krigene. Selve hovedgården var udplyndret, og af godsets 22 fæstegårde var kun 10 besat. Gårdtallet faldt varigt til 12, som dog var anderledes fordelt på landsbyer end dem, der havde været besat i 1661.⁷⁹ Dette kunne tilsyneladende bekræfte, at ødelæggelserne på de private godser fremmede en udvikling af stordrift, sådan som flere forskere har ment det for flere østtyske territorier. Imidlertid har min systematiske kortlægning af hovedgårdsudvidelser og bondegårdsnedlæggelser i Slesvig godtgjort, at processen var i gang længe før krigene og fortsatte frem til de første årtier af 1700-tallet, og udviklingen endte med nogenlunde samme struktur og samme balance mellem herregårdsmark og bondejord på alle væsentlige godser i Østlesvig. Krigsødelæggelserne førte her til, at en igangværende udvikling fortsatte, til den havde nået en bestemt grænse – den, hvor de tilbageværende hovbønderes folk kunne klare de store herregårdsmarker.⁸⁰

Et principielt strukturelt skift ser man snarere i de små hertugdømmer, dvs. besiddelserne under hertugerne af Glücksborg, Nordborg og Sønderborg rundt om Sønderborg. Her synes krigens ødelæggelser at have haft afgørende indflydelse på, at hertugen af Glücksborg kort efter 1660 oprettede Skodsbølgård eller Neuenhof af seks øde gårde i byen Skodsbøl.⁸¹ Umiddelbart derefter begyndte

⁷⁷ Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjyske slægter*, s. 182-94.

⁷⁸ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 424.

⁷⁹ G. Westphal: *Vom Dorf zum Gut. Vom Gut zum Dorf. Gereby-Carlsburg. Die Geschichte eines Gutes*, Hamburg: Agricola 1954, især s. 44f; Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 242f.

⁸⁰ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, I, s. 384-88.

⁸¹ Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, II, s. 398.

både han og hans kolleger i Nordborg og Sønderborg eller de kongelige amtmænd, som overtog styret her, imidlertid tvært imod at indføre delvis hoveriafløsning for en del bønder og standse videre stordriftsudvidelser.⁸² Hvis krigen her påvirkede udviklingen, var det nærmest i den modsatte retning af, hvad man måtte forvente.

ØKONOMISK GENREJSNING

En gård var ikke fuldt på fode, bare fordi den var beboet. Skifter efter fem bønder i Gram herred fra 1661 viser hvor få dyr, man rådede over, endnu et år efter krigen. På de tre af gårdene var der tilsyneladende slet ingen heste, mens de to andre kun havde to hver. Fire af de fem bønder havde én eller to køer, mens Anders Pedersen i Lerte skilte sig ud ved at have hele seks køer og i øvrigt også elleve får.⁸³ Fem-ti år senere så det noget bedre ud, men ikke godt. 14 bønder, som vi har skifter fra, havde en gennemsnitlig besætning på 2,8 heste, 0,8 føl, 2,9 køer, 3,4 stykker andet kvæg, 3,6 får og 2,5 grise. På halvdelen af gårdene var der typisk kun 1-2 heste, et par køer og evt. et stykke ungvæg eller to. Den anden halvdel af gårdene var mere rimeligt i drift. Billedet er det samme for kornavlens. Halvdelen af bønderne havde en meget beskedent udsæd på 1-4 tønder hartkorn, den anden derimod 5-10 tønder hartkorn, helt overvejende rug.

Disse tal overgås dog langt af herredsfoged Jep Andersen, hvis skifte er rigere end de andre tilsammen, og som havde en kolossal besætning. Men oven i det havde han penge til gode fra en række bønder for købesummer for gård, for korn, kvæg og heste. Desuden havde han udlånt får og korn "til halvt", dvs. at han skulle have det halve af høsten eller tilvæksten i besætningen.⁸⁴ Jep Andersen var en overlever og han havde endnu ressourcer, som en del andre bønder kunne trække på. Men han fremstår som en enlig svale i et materiale, hvor alle andre enten lige klarede sig eller var forarmede og forgældede.

Et andet udtryk for økonomiens tilstand er nu som før bøndernes evne til at betale afgifter og skatter til konge og hertug. Aabenraa amt gav meget lidt i krigsårene og endnu 1661/62 kun halvt så meget som før krigen, men allerede 1662/63 var amtet oppe på 80 % af den nominelle indtægt, 1665/66 nåede det 90 %, og for

⁸² Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, I, s. 289-93.

⁸³ Det omfatter boerne efter Hans Jessen i Diernæs, Jørgen Nissen i Hoptrup, Iver Mortensen i Årup, Anders Pedersen i Lert og Peder Jessen i Tiset, se LAÅ, Retsbetjentarkiver, Gram herred, tingbog 1657-61, fol. 19-20, 28-31, 59-61

⁸⁴ Det drejer sig om boerne efter Iver Iversen i Sønderballe, Villads Jørgensen i Ustrup, Ove Nissen i Hammelev, Christen Nissen i Hoptrup, Hans Knudsen i Ringtved, Las Jørgensen i Diernæs, Hans Bertelsen og Hans Skrædder, begge Kastrup, Anders Gregersen i Magstrup, Thomas Jørgensen i Ustrup, Jørgen Koldinger i Grønnebak, Laurids Skrædder i Hoptrup, Søren Mouritsen i Kolsnap, Jep Andersen i Bæk og Boy Hansen i Tiset, se LAÅ, Gram herred, tingbog 1667-69 fol. 5-6, 15-16, 49-50, 57-58, 69, 73-75, 81-82; tingbog 1670-72, fol. 4-5, 13-16, 20, 37-38, 50-61, 65-66. I ét tilfælde (Ove Nissen i Hammelev) findes tre opgørelser over det samme bo. Her er kun det sidste medtaget.

de tre følgende år under ét kom man op på 98 %.⁸⁵ Det tog altså fem år at komme tilbage til normale forhold. Derefter var næsten alle gårde ikke alene besat, men i stand til at betale skatter og afgifter. Nogle kan have lånt nogle af pengene af naboer, men det har kun været muligt, hvis naboerne havde et overskud, og bonden selv en vis kreditværdighed.

Tungest lå det naturligt nok i Haderslev amt. Amtsindtægterne var i 1661 kun én procent af niveauet før krigen. Indtægterne steg støt gennem 1660'erne, men var i 1668/69 kun oppe på halvdelen af niveauet før 1657, og derpå fladede de ud. Først omkring år 1700 kunne bønderne i Haderslev amt betale de afgifter, kongen krævede.⁸⁶ Det skal dog tages i betragtning, at skattetrykket steg kraftigt igen i 1670'erne. Lægger man skatter og afgifter sammen, var bønderne i Haderslev amt fra 1680'erne næsten oppe på at betale det samme som før krigen, men stadig var betalingsevnen ringere end i en række andre amter.

AFSLUTNING

Langt hen ad vejen svarer de slesvigske erfaringer til iagttagelser fra Tyskland under Trediveårskrigen. Den første erfaring er, at civilsamfundet udviste en imponerende evne til at komme over de første krige. Selve krigen medførte kolossale tab og ødelæggelser og personlige rædsler for en del mennesker, men økonomien fungerede alligevel videre på et tåleligt niveau, og hullerne blev hurtigt fyldt ud. Hvor bønderne døde, var der en reserve af personer til at træde til, gårdene kom i drift igen, og samfundets kredit- og betalingsstrømme flød videre efter krigen.

Den anden erfaring er, at Karl Gustav-krigene havde langt værre følger, fordi de kom efter to tidligere besættelser, varede længere, omfattede flere tropper og førte til spredning af en dødelig epidemi. Nu var situationen, at økonomien led væsentligt nogle steder og brød helt sammen andre. I 1662 ser vi et omfang af øde gårde, som ikke er ulig det, man fandt i ganske hårdt ramte dele af Tyskland. Igen formåede samfundet dog over et årti at lukke hullerne og genrejse økonomien i visse egne, mens det andre steder tog længere tid. Når det gælder antallet af husstande, var Haderslev amt først på førkrigniveau mere end et halvt århundrede efter krigen, og først da nærmede skattebetalingsevnen sig det gamle niveau. Som minimum betød det, at den lange vækstperiode fra ca. 1450 til ca. 1625 var brudt, og at det tog resten af 1600-tallet blot at komme tilbage til niveauet fra før den første krig. Noget tyder i øvrigt på, at økonomien endnu først i 1700-tallet kørte dårligere end i 1625. Bønderne omkring 1710 var gennemgående dybt forældede, og besætningerne synes mindre end det, vi i glimt møder i beretninger fra plyndrede gårde 1627.⁸⁷ Her skal det dog tages i betragtning, at bønderne efter

⁸⁵ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 139.

⁸⁶ Porskrog Rasmussen: "Bonden og krigens byrder", s. 140.

⁸⁷ RA, Rentekammeret Tyske afdeling, Undersøgelseskommissionen af 12.3.1708 vedr. Skatte-restancer m.m. i Haderslev amt, G. 4-12, Beskrivelse af Haderslev amt.

1660 også led under høje skatter og dårlige konjunkturer. Det var mildt sagt ikke nogen god periode at komme til hægterne i. Det er derfor ikke helt let at afgøre, nøjagtig hvor meget krigen havde ansvaret for.

Den tredje erfaring er en overordnet bekræftelse af Franz' observation om forskelle i genopbygningsmønsteret. Hvor han så en forskel mellem Vest- og Øst-tyskland, er der her fundet en forskel mellem amter og godser. I amterne vendte man – evt. over flere generationer – tilbage til den *tilstand*, der havde været før krigen, mens man på godserne fortsatte den *udvikling* mod Gutsherrschaft, der havde været i gang. Det stemmer i virkeligheden med den tyske erfaring, hvis man her nuancerer Franz' simple dikotomi. Det interessante er imidlertid, at krige her ikke synes at have ændret, men blot forstærket en allerede indtruffet "path dependency".

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN
DR. PHIL., LEKTOR
INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND,
AARHUS UNIVERSITET

ABSTRACT

The consequences of war for civilian society: Northern Schleswig in the 17th century

Inspired by studies of the Thirty Years War, the paper investigates the demographic, economic and social consequences of the wars of the 17th century for the northern part of the Duchy of Schleswig. The occupations of 1627 and 1644-45 inflicted enormous material costs on rural society and locally even considerable demographic losses; nonetheless, agriculture was largely kept functional during the occupation, and the economy recovered quickly afterwards. There were reserves of people, cattle, and seed to fill the gaps. A third period of occupation in 1657-60 had far worse consequences. In some parts people fled and agriculture collapsed completely, and the northernmost parts experienced a demographic catastrophe. For the most affected parts it were to take half a century to bring the number of farms in function and families in residence back to pre-war levels, and even then the economy hardly had recovered in full. However, villages were eventually rebuilt in the old image, reconstructing almost completely the pre-war farm structure and land distribution. The exception is the private manors in the southern part of the duchy, but the structural change there was a continuous process, starting much earlier. Largely, these findings fit well with results from Germany.